Expertí, právo a socialistický stát

Právní věda v ČSAV a její činnost v letech 1952–1960

Vítězslav Sommer

Jeden z nevlivnějších výkladů dějin státního socialismu je založen na zdůraznění programového úsilí komunistické strany o destrukci výdobytků liberálnědemokratického právního státu. Historiografická pojednání vycházející primárně z této perspektivy líčí politický systém založený na všudypřítomném bezpráví, jež bylo doprovázeno různou mírou a rozličnými formami násilí. Proměňující se, avšak stále přítomný deficit zákonnosti se tak stává poznávacím znakem socialistických diktatur a jedním ze základních nástrojů zajištění politické dominance komunistických stran ve střední a východní Evropě po roce 1945. Politický projekt založený na vládě bezpráví a aktivním vytváření právní nejistoty podle tohoto výkladu opíral svou stabilitu zejména o státem organizované násilí, jež bylo maskováno formálním a ve skutečnosti nefunkčním systémem „socialistické zákonnosti“.¹

Obraz socialistické diktatury jako realizovaného bezpráví v českém případě ovlivnil také oficiální, legislativně ukotvené hodnocení tohoto historického

1 Srv. podtitul nejdůležitější a současně nejobsáhlejší české publikace o právu v Československu v letech 1948–1989: BOBEK, Michal – MOLEK, Pavel – ŠIMÍČEK, Vojtěch (ed.): *Komunistické právo v Československu: Kapitoly z dějin bezpráví*. Brno, Masarykova univerzita – Mezinárodní politologický ústav 2009. Pro další soudobou literaturu k tématu srv. MARŠÁLEK, Pavel: Základní koncepty marxisticko-leninské právní teorie v Československu v letech 1948–1989. In: KUKLÍK, Jan a kol.: *Vývoj československého práva 1945–1989*. Praha, Linde 2009, s. 709–727; PŘIBÁŇ, Jiří: Komunistická teorie státu a práva: Kritický nástin strukturních znaků a vývoje československé právní teorie v období let 1945–1989. In: MALÝ, Karel – SOUKUP, Ladislav (ed.): *Vývoj práva v Československu v letech 1945–1989*. Praha, Karolinum 2004, s. 60–74.

období ve formě zákona č. 198/1993 Sb., o protiprávnosti komunistického režimu a odporu proti němu.² Podle této právní normy státní socialismus vedle porušování lidských práv rovněž „porušoval základní zásady demokratického právního státu, mezinárodní smlouvy i své vlastní zákony a prakticky tím postavil vůli a zájmy komunistické strany a jejích představitelů nad zákon“.³ Platná česká legislativa a řada populárních i odborných pojednání vytvářejí zdání, jako by v letech 1948 až 1989 v Československu buď neexistoval právní systém, nebo jej nahrazovala pouhá ideologická fasáda, která ve skutečnosti zakrývala vše prostupující mechanismus bezpráví a mocenské zvržlosti.⁴

Cílem předkládané studie není přímá polemika s výše naznačeným výkladem, či dokonce snášení důkazů o existenci liberálního právního státu v socialistickém Československu, ale otevření odlišné historiografické perspektivy, která zdůrazňuje význam práva, a zejména vědy o státu a právu pro utváření státně-socialistického vládnutí. Chci zde navázat na aktuální výzkumy českých právních vědců a historiků, kteří na stránkách výše citované kolektivní monografie o „komunistickém právu v Československu“ předložili poměrně koherentní popis fungování právního systému v socialistické diktatuře. Předkládaný článek však nahlíží na problematiku práva v padesátých letech z odlišného úhlu. Jeho předmětem není srovnání „komunistického práva“ se současnými představami o tom, jak má fungovat právní systém či právní teorie.⁵ Právní rámec soudobého liberálnědemokratického státu není neměnný, naopak prochází důležitými proměnami, a tudíž neslouží v této studii jako normativní představa o právu, jež by byla východiskem pro srovnávací analýzu utváření a fungování práva ve státním

2 Zákon z 9. července 1993 o protiprávnosti komunistického režimu a odporu proti němu. In: *Sbírka zákonů ČR, ročník 1993*. Praha, Ministerstvo vnitra ČR 1993, s. 1010 n. Dostupné také online, např. z: <http://www.ustrcr.cz/data/pdf/normy/sb198-1993.pdf>.

3 *Tamtéž*. Nezákonný charakter komunistického vládnutí je zde pojímán jako jeden z mnoha projevů „nezákonnosti komunistického režimu“. Zákon uvádí podstatně delší výčet zločinů KSČ a vytváří obraz necivilizované politiky bezpráví a všeobecného úpadku: „Komunistická strana Československa, její vedení i členové jsou odpovědní za způsob vlády v naší zemi v letech 1948–1989, a to zejména za programové ničení tradičních hodnot evropské civilizace, za vědomé porušování lidských práv a svobod, za morální a hospodářský úpadek provázený justičními zločiny a terorem proti nositelům odlišných názorů, nahrazením fungujícího tržního hospodářství direktivním řízením, destrukcí tradičních principů vlastnického práva, zneužíváním výchovy, vzdělávání, vědy a kultury k politickým a ideologickým účelům, bezohledným ničením přírody...“ (*Tamtéž*.) Další významnou právní normou charakterizující období let 1948–1989 je zákon č. 181/2007 Sb., jímž byl zřízen Ústav pro studium totalitních režimů.

4 Vedle podtitulu *Kapitoly z dějin bezpráví* výše vzpomenuté kolektivní publikace je možné poukázat např. na název vzdělávacího projektu organizace Člověk v tísni *Příběhy bezpráví*. In: *Jeden svět na školách*: Audiovizuální vzdělávací portál [online]. © 2012–2016 [cit. 2015-12-18]. Dostupné z: https://www.jsns.cz/cz/pribehybezpravi/26/Pribehy_bezpravi.html.

5 Srv. zejména BAŇOUC, Hynek: *Metody, motivy a cíle studia komunistického práva: Několik poznámek k dnešnímu zacházení s komunistickým právem*. In: BOBEK, M. – MOLEK, P. – ŠÍMÍČEK, V. (ed.): *Komunistické právo v Československu*, s. 259–294.

socialismu a liberální demokracii.⁶ Následující text proto chápe právní vědu jako vědění pevně ukotvené v dobových politických, intelektuálních a sociálních kontextech. Současně na zkoumaný obor nahlíží jako na soubor institucionálních praktik. Studie se tak zabývá formováním konkrétní expertní kultury, která hrála významnou úlohu v procesu utváření institucí a mechanismů vládnutí v Československu v padesátých letech dvacátého století.⁷

Na dvou příkladech se pokusím ukázat, jakým způsobem zasahovali českoslovenští právní vědci do procesu „budování socialismu“. Interdisciplinární diskuse o socialistické revoluci a takzvané lidové demokracii probíhající ve druhé polovině padesátých let vypovídá mnohé o dobovém chápání politické a společenské funkce sociálních věd a současně ukazuje, jakým způsobem sociální vědci promýšleli otázky týkající se podstaty vytvářeného politického systému a jeho historického zakotvení. Expertní roli právní vědy a její bezprostřední politický význam budu analyzovat prostřednictvím sondy do aktivit spojených s přípravou takzvané socialistické ústavy. Výkladu o konkrétní činnosti právních vědců však předchází úvodní pojednání o institucionálním zázemí právní vědy ve struktuře Československé akademie věd (ČSAV). Dosud málo zpracované téma vzniku a fungování Ústavu státu a práva ČSAV nabízí vhled do fungování právní vědy v padesátých letech a umožňuje vytyčit území, na němž zkoumaný obor vyvíjel činnost. Jednalo se o prostor na pomezí akademické vědy a expertní aplikace výsledků teoretických zkoumání.⁸ Vývoj této instituce ve druhé polovině padesátých let předznamenal situaci v následujícím desetiletí, kdy se právní vědci ve velkém rozsahu účastnili aktivit směřujících k novému „nastavení“ státněsocialistického systému a pokusům o jeho reformu.⁹ Příklad Ústavu státu a práva ČSAV ukazuje, jak vznikaly společenskovědní instituce, jež měly odpovídat nárokům nové socialistické vědy, a současně dokládá vzrůstající význam expertního vědění pro vládnutí ve státním socialismu.

6 K proměně právního rámce soudobé liberální demokracie srv. GILL, Stephen – CUTLER, Claire A. (ed.): *New Constitutionalism and World Order*. Cambridge, Cambridge University Press 2014. Pronikání ekonomické racionality do oblasti práva sleduje William Davies v publikaci *The Limits of Neoliberalism: Authority, Sovereignty and the Logic of Competition*. London, Sage Publications 2014, s. 70–107.

7 K vývoji právní vědy v Československu před druhou světovou válkou srv. zejména rozsáhlou dvousvazkovou kolektivní monografií: MALÝ, Karel – SOUKUP, Ladislav (ed.): *Československé právo a právní věda v meziválečném období (1918–1938) a jejich místo ve střední Evropě*. Praha, Karolinum 2010.

8 K činnosti právní vědy v rámci ČSAV srv. KEJŘ, Jiří – SPURNÁ, Soňa: Kabinet dějin státu a práva ČSR ČSAV (1952–1955). In: *Archivní zprávy ČSAV*, č. 16. Praha, Ústřední archiv ČSAV 1985, s. 69–79. Memoárové reflexe srv. KEJŘ, Jiří: *Žil jsem ve středověku*. Praha, Academia 2012; KNAPP, Viktor: *Proměny času: Vzpomínky nestora české právní vědy*. Praha, Prospektrum 1998.

9 K vývoji právní vědy v 60. až 80. letech srv. JIČÍNSKÝ, Zdeněk: *Právní myšlení v 60. letech a za normalizace*. Praha, Prospektrum 1992.

Formování institucionálního zázemí právní vědy v rámci ČSAV

Záměr vytvořit Československou akademii věd jako centrální instituci zastřešující vědecký výzkum v Československu ovlivnil také vývoj právní vědy.¹⁰ V létě 1952 nastínil český právní teoretik a vedoucí politického odboru Kanceláře prezidenta republiky Viktor Knapp výhledy do blízké budoucnosti oboru. Vývoj badání v oblasti práva líčil jako cestu od „vědecké stagnace“, „zhoubného stavu“ a „bezmezného chaosu“ meziválečné právní vědy ke koordinovanému řízení výzkumu ve strukturách ČSAV. Nová instituce „bude jednotně plánovat a řídit naši vědeckou práci a v nejdůležitějších otázkách ji sama provádět“ takovým způsobem, aby právní věda, „vyhýbajíc se úzkému prakticismu i jalovému teoretizování, vytryskla mohutným, zdravým a čistým proudem jako mohutná aktivní síla, upevňující moc dělnické třídy v našem státě“.¹¹ Knapp stavěl do kontrastu dřívější neorganizovanou a roztrfštěnou právní vědu, která měla tendenci sklouzávat na cestu „buržoazního objektivismu“, „kosmopolitismu“ a „právního nihilismu“, a právní vědu pevně zakotvenou v moderní socialistické vědecké instituci, jež dokáže produktivně skloubit teoretická zkoumání s praktickou aplikací poznatků při budování socialismu. Nová struktura československé právní vědy, načrtnutá v Knappově článku, byla vystavěna kolem tří klíčových pracovišť – dvou kabinetů ČSAV (Kabinetu pro dějiny práva a Kabinetu mezinárodního práva) a již fungujícího Právníckého ústavu ministerstva spravedlnosti, který měl zkoumání v oblasti „platného československého práva“ provádět jako rezortní ústav a současně jako pracoviště plnící badatelské úkoly ČSAV. Zřízení samostatného ústavu v rámci akademie prozatím nebylo na pořadu dne.¹²

Struktura připravované instituce, navržená Viktorem Knappem, byla představena 20. listopadu 1952 na zahajovací schůzi sedmé (ekonomicko-právní) sekce ČSAV. Záměry Kabinetu dějin státu a práva a Kabinetu mezinárodního práva zde prezentovali právní historik Václav Vaněček a expert na mezinárodní právo Antonín Hobza. Další výhledy právního výzkumu v rámci ČSAV předestřel ústavní právník a politik Vladimír Procházka, člen Ústředního výboru KSČ a poslanec Národního shromáždění, jenž poukázal na nedostatečnou recepci sovětského právního myšlení v Československu a zdůraznil nutnost většího propojení právní vědy s ekonomikou. Tento deficit mělo vyřešit zřízení Kabinetu pro studium ekonomiky

10 Viz BERAN, Jiří: Vznik zákona o Československé akademii věd v roce 1952. In: *Instituce, osobnosti, ideje a struktury vědy v českých zemích*. (Práce z Archivu Akademie věd, řada A, sv. 9.) Praha, Archiv AV ČR 2007, s. 195–242; MÍŠKOVÁ, Alena: Vývoj mimouniverzitní vědy v Československu a ČSAV po roce 1945. In: MÍŠKOVÁ, Alena – FRANC, Martin – KOSTLÁN, Antonín (ed.): *Bohemia Docta: K historickým kořenům vědy v českých zemích*. Praha, Academia 2000, s. 418–493.

11 KNAPP, Viktor: Před zřízením Československé akademie věd. In: *Právnický*, roč. 91, č. 7 (1952), s. 411.

12 Tamtéž.

a práva SSSR.¹³ Navržená struktura pracovišť sedmé sekce (Kabinet ekonomie, Kabinet dějin státu a práva ČSR, Kabinet mezinárodního práva a Právnický ústav ministerstva spravedlnosti) byla schválena na jejím zasedání konaném 18. prosince 1952. Další důležité usnesení se týkalo zřízení časopisu *Právník* jako „orgánu VII. sekce“ a schválení jeho redakční rady.¹⁴

Systém kabinetů je možné chápat jako výsledek různých pohledů na základní funkce oboru. Kabinet dějin státu a práva ČSR reprezentoval tradičně silnou a politicky důležitou disciplínu právních dějin.¹⁵ Pracoviště vzniklé na přelomu léta a podzimu roku 1952 se pod vedením Václava Vaněčka zaměřilo na tři hlavní badatelské okruhy – vývoj státu a práva v letech 1918 až 1945, vývoj státu a práva v husitském období a přípravu československého právněhistorického slovníku.¹⁶ Bezprostřední politický význam měl především prvně uvedený směr výzkumu, jež lze zařadit do zvláštního žánru společenskovědní literatury padesátých let, která měla kriticky mapovat politickou a sociální realitu meziválečného Československa.¹⁷ Naopak klíčovým projektem ve vztahu k předchozímu vývoji československé právní vědy byla příprava rozsáhlého *Historického slovníku právní terminologie v Československu*, který nakonec nebyl v plném rozsahu realizován.¹⁸ Kabinet rovněž začal vydávat vlastní periodikum, sborník *Právněhistorické studie*.¹⁹

13 Zpráva o činnosti ekonomicko-právní sekce ČSAV. In: *Tamtéž*, roč. 92, č. 1–2 (1953), s. 110–113.

14 *Tamtéž*.

15 Srv. Kejřovo zdůraznění významu studia dějin státu a práva pro politické aktivity směřující k obnovení české státnosti (KEJŘ, J. – SPURNÁ, S.: Kabinet dějin státu a práva ČSR ČSAV (1952–1955), s. 69).

16 *Masarykův ústav a Archiv Akademie věd ČR, v.v.i.* (dále *MÚA AV ČR*), Praha, fond (f.) Ústav státu a práva ČSAV, karton (k.) 5, signatura (sign.) 01, inventární číslo (inv. č.) 25, Plán práce pro první dobu (poslední čtvrtletí 1952 a první pololetí 1953). Dále srv. *tamtéž*, Plán práce na rok 1953. K založení a badatelskému zaměření kabinetu dále srv. KEJŘ, J. – SPURNÁ, S.: Kabinet dějin státu a práva ČSR ČSAV (1952–1955), s. 69–73; *MÚA AV ČR*, f. Ústav státu a práva ČSAV, k. 5, sign. 01, inv. č. 25, Program práce a návrh organizace Kabinetu pro dějiny státu a práva v ČSR při Československé akademii věd, 28.4.1952 (autorem dokumentu byl Václav Vaněček). Organizační řád kabinetu stanovil úkoly pracoviště následovně: „Úkolem kabinetu je studovat vznik a vývoj státu a práva u nás od vzniku prvotně pospolné společnosti přes společenský řád feudální a kapitalistický až k přechodu do socialismu. Soustřeďuje pozornost zejména na období předmnichovské republiky a husitského revolučního hnutí. Přípravuje vydání úplného Slovníku právní terminologie v Československu.“ (*Tamtéž*, Organizační řád Kabinetu dějin státu a práva v ČSR, nedatováno.)

17 Výzkumem meziválečného státu a práva se v kabinetu zabýval především Jaroslav Houser. Z jeho prací publikovaných během první poloviny 50. let srv. např. HOUSER, Jaroslav: K dějinám teroristického zákona na obranu republiky. In: *Právník*, roč. 92, č. 8 (1953), s. 499–512; TÝŽ: Krach reformistické „postupné socialisace“ v předmnichovské republice. In: *Tamtéž*, roč. 93, č. 10 (1954), s. 598–609.

18 K tomuto projektu a jeho dalšímu vývoji srv. KEJŘ, J. – SPURNÁ, S.: Kabinet dějin státu a práva ČSR ČSAV (1952–1955), s. 74–76.

19 První číslo sborníku bylo odevzdáno do tisku na začátku ledna 1954 a vyšlo v následujícím roce (srv. *MÚA AV ČR*, f. Ústav státu a práva ČSAV, k. 5, sign. 7, inv. č. 39, Seznam publikací pracovníků Kabinetu do 31.12.1954).

Kabinet dějin státu a práva ČSR byl spíše malým pracovištěm. Jeho personální zázemí tvořili především žáci Václava Vaněčka, jenž zde vybudoval malý, ale produktivní badatelský tým.²⁰ Podobu právněhistorického kabinetu určila osobnost jeho zakladatele, jenž byl v projektu nově vzniklé instituce podle všeho mimořádně osobně zainteresován. Tuto skutečnost dokládá například Vaněčkův neúspěšný pokus odvrátit rozhodnutí prezidia ČSAV, jímž došlo ke sloučení všech právnických pracovišť Akademie věd k 1. lednu 1956 do jedné instituce.²¹ Kabinet zkoumající dějiny státu a práva vyvíjel činnost úzce spjatou s aktuální legitimizační strategií rané socialistické diktatury, která byla založena na diskreditaci meziválečné republiky a kladla důraz na husitství jako jeden z hlavních zdrojů národních revolučních tradic. Současně však badatelská činnost kabinetu odpovídala tradičním představám o empirickém výzkumu právních dějin, jak dokládá projekt *Historického slovníku právní terminologie v Československu*.

Odlišným případem provozování právní vědy v padesátých letech bylo další nově založené pracoviště, Kabinet mezinárodního práva ČSAV. Může sloužit jako příklad velmi brzkých snah o expertní orientaci společenskovědního bádání. Kabinet oficiálně zahájil činnost 2. února 1953, prakticky však začal ve velmi skromném personálním obsazení dvou badatelů a jedné administrativní síly fungovat až od května téhož roku a za svou nedlouhou existenci se nikdy nestal větší institucí.²² Kromě vedoucího Jaroslava Žourka zde vykonávali vědeckou činnost další čtyři pracovníci.²³ Úkolem kabinetu bylo zkoumat problematiku „uplatnění mezinárodního práva“ v rámci podpory zahraniční politiky „lidových demokracií“. Badatelé se měli dále zaměřit na „pomoc praxi“: upozorňovat na porušování mezinárodního práva „imperialistickými státy“ a „hájit zásady OSN“. Cílem vědecké činnosti byla dokumentace mezinárodního práva a zpracování jeho systému formou odborných publikací.²⁴ Mezi běžnou agendu pracoviště

20 Pracovníky Vaněčkova kabinetu byli Jaroslav Houser (právo v letech 1918–1945), Jiří Kejř (právo ve středověku, zejména v husitském období), Jiří Klabouch (právo v raném novověku), Vladimír Procházka (právo u Slovanů, raný novověk), Vladimír Růžička (právní terminologie) a Valentin Urfus (právo v raném novověku). (*Tamtéž*, Seznam prací vědeckých a odborných pracovníků I. oddělení ÚP ČSAV od založení Kabinetu dějin státu a práva ČSR, 5.10.1956.) Pro osobní pamětnickou charakteristiku některých pracovníků kabinetu srv. KEJŘ, J.: *Žil jsem ve středověku*, s. 110–113 (viz pozn. 8). K dobovému hodnocení práce kabinetu srv. výsledky prověrky pracoviště z března 1955 (*MÚA AV ČR*, f. Ústav státu a práva ČSAV, k. 5, sign. 01, inv. č. 25, Prověřka Kabinetu státu a práva v ČSR, 16.3.1955).

21 Srv. *MÚA AV ČR*, f. Ústav státu a práva ČSAV, k. 5, sign. 01, inv. č. 25, dopis Václava Vaněčka prezidiu ČSAV z 18.11.1955. Vaněček svou argumentaci opíral o právní nesrovnalosti v procesu slučování kabinetů a vytváření nového pracoviště. Viktor Knapp ve svých pamětech tvrdí, že si Vaněček kabinetem budoval „pomník své vlastní velikosti“ (KNAPP, V.: *Proměny času*, s. 140 – viz pozn. 8). Spíše se však jednalo o snahu zachovat autonomii poměrně malého a specificky vyprofilovaného pracoviště.

22 *MÚA AV ČR*, f. Ústav státu a práva ČSAV, k. 6, sign. 1, inv. č. 46, Zpráva o plnění plánu vědecké práce v roce 1953, 30.1.1954.

23 *Tamtéž*, Zprávy o splnění plánu za III. a IV. čtvrtletí roku 1953.

24 *Tamtéž*, k. 6, sign. 01, inv. č. 44, Organizační schéma Kabinetu mezinárodního práva ČSAV, 22.6.1954.

patřilo analyzování mezinárodních smluv a úmluv v rámci spolupráce s příslušnými ministerstvy.

Kabinet mezinárodního práva se od svého založení pohyboval na pomezí akademického výzkumu a expertní činnosti. Jako příklad dobového pojetí otázky propojení vědeckého zkoumání mezinárodního práva s činností státních orgánů může posloužit porada „o konkrétních možnostech spolupráce teorie a praxe v oboru mezinárodního práva“, která se konala 19. listopadu 1954 za přítomnosti zástupců kabinetu, vysokých škol, ministerstev zahraničních věcí, zahraničního obchodu, financí, spravedlnosti, dopravy a advokátní poradny. Jaroslav Žourek zdůraznil, že hlavní náplní akademického pracoviště je teoretické zkoumání mezinárodního práva, a nikoliv řešení otázek jeho praktické, každodenní aplikace. Současně však hovořil o nutnosti koordinovat činnost kabinetu s potřebami příslušných ministerstev. Zástupci „praxe“ pak přednesli řadu návrhů a konkretizovali své představy o expertní roli právních vědců, především jako autorů odborných analýz. Mělo dojít ke sladění výzkumných plánů pracoviště s aktuálními potřebami politických institucí.²⁵

Příkladem propojení akademického výzkumu s politickou praxí byly takzvané celostátní pracovní konference mezinárodního práva, jejichž cílem bylo vytvořit fórum pro setkávání vědců s pracovníky ministerstev a dalších institucí zapojených do každodenního vykonávání zahraniční politiky. První konference se konala v květnu 1954 v Praze a na jejím programu byla témata jako transformace mezinárodních smluv z hlediska československého právního řádu, právní režim mezinárodních řek či „mimoúzemní účinky znárodnění“.²⁶ Druhý ročník se uskutečnil v prosinci 1955 na zámku v Liblicích a v lednu 1956 v Praze a věnoval prostor otázkám kolektivní bezpečnosti, diplomatické imunity či „spolupráce vědy s praxí“.²⁷ Podobně koncipované byly také pravidelné „diskuse o aktuálních otázkách“ pořádané kabinetem v rámci úsilí o vytvoření užšího kontaktu mezi akademickou právní teorií a exekutivou.²⁸

Třetím pracovištěm právní vědy ve strukturách ČSAV byl Kabinet státu a práva SSSR a lidových demokracií, vedený akademikem Vladimírem Procházkou. Jednalo se o nejméně výrazné pracoviště, které kromě externího vedoucího zaměstnávalo tři vědecké a jednoho odborného pracovníka.²⁹ Kabinet se řídil výzkumným plánem schváleným 29. září 1954 na deváté plenární schůzi sedmé sekce ČSAV. Nejdůležitějším úkolem kabinetu byl projekt zaměřený na výzkum vývoje sovětského státu

25 *Tamtéž*, k. 6, sign. 2, inv. č. 47, Záznam o poradě o konkrétních možnostech spolupráce teorie a praxe v oboru mezinárodního práva v KMP ČSAV, 19.11.1954.

26 *Tamtéž*, k. 6, sign. 2, inv. č. 48, I. celostátní pracovní konference mezinárodního práva, 24.–25.5.1954.

27 *Tamtéž*, II. celostátní pracovní konference mezinárodního práva, uspořádaná Kabinetem mezinárodního práva ČSAV 15. a 16. prosince 1955 v Liblicích a dokončená 6. ledna 1956 v Praze.

28 *Tamtéž*, k. 6, sign. 7, inv. č. 51, pozvánky na vědecké diskuse o aktuálních otázkách z mezinárodního práva.

29 *Tamtéž*, k. 6, sign. 4, inv. č. 53, Skutečný stav k 22.2.1955.

a práva „na ekonomickém podkladě se zřetelem k zákonu o přibližování sovětskému vzoru“.³⁰ Hlavním plánovaným výsledkem mělo být sepsání dějin sovětského státu a práva a monografie o Leninově koncepci budování socialismu. Další oblastí zájmu byla sovětská zemědělská politika, zejména kolektivizace a její souvislost s vývojem státu a práva. Třetí směr výzkumu tvořily otázky spojené s formováním socialistického státu, zejména problematika národních výborů.

K významné změně v institucionální podobě právní vědy v rámci ČSAV a současně k dotvoření struktury právnických pracovišť Akademie věd došlo na přelomu let 1955 a 1956. Devátého prosince 1955 se prezidium ČSAV usneslo sloučit k lednu 1956 tři samostatné kabinety s Ústavem práva ČSAV, jenž fungoval od února 1955,³¹ a vytvořit tak jednotnou institucionální základnu právní vědy v Československu.³² V čele nově organizovaného ústavu zůstal vedoucí původního Ústavu práva ČSAV Ivan Bystřina, teoretik lidové demokracie a autor první československé kandidátské práce obhájené na právnické fakultě v Sovětském svazu.³³ V březnu 1956 došlo ke změně na tomto postu a funkci externího ředitele obsadil Viktor Knapp.³⁴ Po sloučení všech právnických pracovišť ČSAV byl ústav tvořen oddělením dějin státu a práva v ČSR, oddělením teorie a platného práva, oddělením státu a práva SSSR a lidových demokracií, oddělením justičních sborů a oddělením mezinárodního práva.³⁵ V roce 1958 pak došlo k reorganizaci ústavu a původní struktura se rozrostla o zvláštní oddělení zajišťující základní badatelský servis (knihovna, dokumentace).³⁶ V rámci ústavu dále fungovaly

30 *Tamtéž*, f. Sbírka základních dokumentů ČSAV, k. PN 10/1 Ústav státu a práva – Ústav světové ekonomiky, Zpráva o plnění plánu vědeckovýzkumných prací v roce 1955.

31 Ústav práva ČSAV fungoval během roku 1955 jako instituce, v níž se měl v blízké budoucnosti sloučit výzkum v oblasti státu a práva. Zabýval se právními disciplínami, které nebyly náplní činnosti již existujících kabinetů (např. hospodářské smlouvy, socialistická zákonost, zemědělskodružstevní právo, pracovní právo, občanský proces a další). Při ústavu fungovaly tři komise – komise teorie státu a práva, komise občanského práva a komise zemědělskodružstevního práva. (*Tamtéž*.)

32 *Tamtéž*, f. Ústav státu a práva ČSAV, k. 5, sign. 01, inv. č. 25, výňatek ze zápisu o 16. (2.) plenární schůzi VII. sekce ČSAV konané 22.12.1955. O sloučení kabinetů rozhodlo již 17. listopadu 1955 valné shromáždění ČSAV. Dále srv. KEJŘ, J. – SPURNÁ, S.: Kabinet dějin státu a práva ČSR ČSAV (1952–1955), s. 77.

33 Srv. Veřejná obhajoba disertace „Lidově demokratická republika jako politická forma diktatury proletariátu v Československu“ na Právnické fakultě Moskevské státní univerzity. In: *Právník*, roč. 94, č. 1 (1955), s. 61–68.

34 Viz KEJŘ, J. – SPURNÁ, S.: Kabinet dějin státu a práva ČSR ČSAV (1952–1955), s. 77. Ve svých vzpomínkách líčí Knapp původního ředitele ústavu Ivana Bystřinu jako stranicového teoretika zcela neschopného jakékoliv organizační činnosti. Vlastní nástup do čela ústavu pak zcela v duchu svých memoárů interpretuje jako faktickou záchranu instituce. Myšlenku na založení instituce zastřešující právní výzkum v ČSAV podává především jako záležitost prestiže, tedy snahy vytvořit samostatný akademický ústav také pro právní vědu. (Srv. KNAPP, V.: *Proměny času*, s. 136–142.)

35 MÚA AV ČR, f. Ústav státu a práva ČSAV, k. 12, sign. 023, inv. č. 68, Organizační schéma Ústavu práva ČSAV, 1956.

36 *Tamtéž*, oběžník z 27.6.1958. K další reorganizaci pak došlo na přelomu let 1960 a 1961.

specializované komise či pracovní kolektivy složené z právních vědců a zástupců justice a výkonné moci.³⁷ V roce 1962 instituci s již ustáleným názvem Ústav státu a práva ČSAV tvořilo šest badatelských oddělení, v nichž bylo zaměstnáno čtyřiatřicet pracovníků, a jedno oddělení zajišťující chod knihovny a dokumentace s osmi pracovníky.³⁸

Pohled na strukturu již plně fungující instituce napovídá, že jedním z klíčových úkolů ústavu byl výzkum v oblasti politického a hospodářského fungování socialistického státu. Citovaný materiál z února 1962 uváděl jako hlavní výzkumná témata „rozvoj socialistické zákonnosti“, „rozvoj socialistické demokracie a prvků komunistické společenské samosprávy“, „státní řízení národního hospodářství“ a „mírové soužití zemí s různým politickým a hospodářským zřízením a jejich ekonomické soutěžení“.³⁹ Otázky vztahující se k fenoménu socialistického státu se dostaly do popředí zájmu společenských vědců v Československu již během padesátých let, kdy bylo jejich úkolem definovat socialistickou státnost v souvislosti s procesem závěrečné fáze budování socialismu v Československu. Jestliže v šedesátých letech byl výzkum socialistického státu a práva úzce spojen se snahami o reformu systému, v předchozím desetiletí byla patrná snaha stanovit, co to je socialistický stát, jak vzniká a jaké funkce by měl vykonávat. Činnost právních vědců tudíž nespočívala výhradně ve vytváření konkrétních právních norem či jejich rozbořích. Analýzy socialistické revoluce, lidové demokracie a socialistického státu byly součástí legitimizačních strategií socialistické diktatury a tvořily specifický odborný diskurz, v jehož rámci docházelo ke střetávání a současně precizování charakteristik nedávno vzniklého politického systému. Interdisciplinární pole socialistické státovědy bylo místem, kde se formulovaly teoretické základy výstavby socialismu, a současně spoluvytvářelo intelektuální zázemí společenskovědních expertních struktur, které se postupně staly místem zkoumání a teoretického formulování základů socialistického vládnutí.

37 *Tamtéž*, k. 12, sign. 024, inv. č. 72, Seznam komisí ÚSP, pracovních kolektivů a jejich členů, 1955 a 1959. Při ústavu fungovala tato odborná grémia: komise pracovního práva, komise státního práva, komise občanského práva, komise zemědělskodružstevního práva, komise teorie státu a práva, komise trestního práva.

38 *Tamtéž*, k. 7, sign. 012, inv. č. 61, Informace o zaměření pracovníků a úkolech Ústavu státu a práva ČSAV, 16.2.1962. Ústav tvořila tato oddělení (v závorkách jsou uvedeni vedoucí pracoviště): oddělení obecné teorie státu a práva (Zdeněk Mlynář), oddělení státní výstavby (Karel Bertelmann) a oddělení hospodářské výstavby (Karel Čapek) – spojená v sektor státní a hospodářské výstavby (Václav Kvasnička), oddělení justičních oborů (Josef Glos), oddělení mezinárodního práva (Gejza Mencer), oddělení dějin státu a práva na území ČSSR (externí vedoucí Václav Vaněček), dokumentace a knihovna (Václav Fanfule).

39 *Tamtéž*. Jako hlavní cíl výzkumu v oblasti dějin státu a práva byla uvedena práce „Dějiny státu a práva na území ČSSR v epoše kapitalismu, a zejména za předmnichovské republiky“.

Diskuse o socialistické revoluci a právní teorie

Rozsáhlá polemika společenských vědců o socialistické revoluci, lidové demokracii a socialistickém státu se rozběhla v roce 1954 a doznívala ještě na přelomu padesátých a šedesátých let. Odehrávala se zejména na stránkách předních odborných periodik, především *Filozofického časopisu* a časopisu *Právník*, a rezonovala také na konferencích a seminářích. Jejimi účastníky byli teoretici státu a práva, političtí vědci a filozofové. Jednalo se o mezioborovou diskusi, během níž zaznívaly argumenty z oblasti vědy o státu a právu, historiografie nebo marxisticko-leninské politické teorie.

Tematicky rozvětvená a značně teoretická polemika si kladla za cíl nalézt odpověď na otázky, které se nutně musely objevit bezprostředně po uzavření první, revoluční fáze socialistického budování: Jaký systém v Československu vlastně vzniká? Jakým způsobem došlo k prosazení socialistického programu po skončení druhé světové války? Do jaké míry je československý vývoj kompatibilní se závaznou marxisticko-leninskou teorií revoluce a historického vývoje? V pozadí této dlouhodobé diskuse stála snaha definovat teoretické základy lidové demokracie, která se aktuálně nacházela ve fázi dotváření nového politického a ekonomického systému. Jestliže prvním letům diktatury dominovaly otázky spojené s převzetím moci, zahájením socializace hospodářství a vystupňováním tlaku vůči „třídnímu nepříteli“, v polovině padesátých let se objevily nové problémy vztahující se k překonávání obtíží, do nichž vyústila stalinská revoluce. Zřetelná byla snaha precizněji definovat socialismus, jenž se začal orientovat na ekonomickou a sociální stabilitu a postupné rozvíjení již existujících institucionálních struktur.

Byli to právě právní teoretici, kteří během roku 1954 odstartovali diskusi o socialistické revoluci, socialistickém státu a lidové demokracii. Rozsáhlá studie Jiřího Houšky a Karla Káry publikovaná ve *Filozofickém časopise* se snažila strukturovat historický revoluční proces od demokratické a protiimperialistické revoluce (či „revolučně demokratické diktatury lidu“) přes první fáze socialistické revoluce až k diktatuře proletariátu.⁴⁰ Výsledkem byla komplikovaná typologie jednotlivých fází a mezistupňů revolučního procesu a jeho projevů v oblasti státních forem. Teoretický výklad byl doplněn konkrétními příklady z československého vývoje.⁴¹ Cílem bylo teoreticky podchytit zvláštnosti socialistické revoluce v Československu a dalších lidových demokraciích a zasadit specifický a od sovětského případu odlišný vývoj do kontextu marxisticko-leninské teorie historického vytváření státu a revoluční cesty k socialismu.

40 HOUSKA, Jiří – KÁRA, Karel: Příspěvek k otázkám teorie revoluce a státu v zemích lidové demokracie. In: *Filozofický časopis*, roč. 2, č. 4 (1954), s. 273–311.

41 Vývojové schéma revolučního procesu a jeho státních forem autoři prezentovali rovněž na stránkách časopisu *Právník*. Srv. HOUSKA, Jiří – KÁRA, Karel – GRÓNSKÝ, Jan: Charakter revoluce a státu v zemích lidové demokracie střední a jihovýchodní Evropy. In: *Právník*, roč. 93, č. 1–2 (1954), s. 20–40.

Následná diskuse vypukla především v důsledku zjevného napětí mezi terminologií, teoretickými schématy a konkrétními příklady z nedávné historie Československa a dalších lidových demokracií. Přední právní vědec Radim Foustka například polemizoval s užitím konceptu „revolučně demokratického mezistupně mezi diktaturou buržoazie a diktaturou proletariátu“ a obecně kritizoval teoretickou nejasnost termínů jako „mezistupeň“ či „mezityp“ při označování zvláštních státních forem vznikajících v průběhu revoluce.⁴² Foustkova reakce naznačovala, že klíčovým problémem rozbíhající se diskuse byl neustále přítomný a těžko odstranitelný rozpor mezi značně schematickou teorií a konkrétní historickou realitou.

Zájem diskutujících vzbudily nejen otázky terminologie, nýbrž také sama intelektuální praxe ohledávání hranic závazných teoretických konceptů revoluce a socialistického státu. Rozhořel se spor o „charakter revoluce“ v Československu, jehož účastníci byli nuceni stavět vedle teoretických schémat řadu historických realit a řešit tak napětí mezi úhlednou teoretickou konceptualizací jednotlivých fází cesty k socialismu a teoreticky těžko uchopitelnými zvláštnostmi historického vývoje. Spor o to, k jaké revoluci vlastně v Československu v letech 1945 až 1948 došlo, především ukázal, jak obtížné bylo konceptualizovat historický vývoj ve střední Evropě po roce 1945 na základě teoretického aparátu, jenž reflektoval primárně sovětskou realitu let první světové války, bolševické revoluce a následného socialistického budování ve dvacátých a třicátých letech.⁴³ Tyto otázky musely nutně vyvolávat potřebu charakterizovat aktuální situaci v Československu a předchozí etapy vývoje k socialismu na základě sdílených teoretických modelů. Diskuse však zřetelně odkazovala také do budoucnosti – otázka možností modifikace marxisticko-leninské teorie se v šedesátých letech měla stát jedním z klíčových problémů společenských věd i praktické politiky.

K přímé konfrontaci aktérů diskuse o revoluci a lidové demokracii došlo na konci března 1955, kdy se u příležitosti desátého výročí osvobození Československa konala na zámku v Liblicích konference „Otázky národní a demokratické revoluce v ČSR“.⁴⁴ Příznačná byla polemika mezi politickým vědcem Milošem Kalábem

42 FOUSTKA, Radim: K pojmu „revolučně demokratického mezistupně mezi diktaturou buržoazie a diktaturou proletariátu“. In: *Tamtéž*, č. 4–5, s. 313–317.

43 Srv. následující diskusní příspěvky: LAKATOŠ, Michal: K diskusi o otázkách socialistické revoluce v ČSR. In: *Tamtéž*, roč. 94, č. 2 (1955), s. 109–117; FOUSTKA, Radim N.: Ještě k diskusi o charakteru naší revoluce. In: *Tamtéž*, č. 3, s. 167–175; BYSTRINA, Ivan – LAKATOŠ, Michal: K diskusnímu příspěvku s. prof. Foustky. In: *Tamtéž*, č. 4, s. 246–254; FOUSTKA, Radim N.: Ještě k diskusi o naší lidové demokracii. In: *Tamtéž*, č. 5, s. 308. K vzájemnému trumfování ve znalosti marxisticko-leninské teorie okořeněnému oborovou rivalitou mezi právními vědci a politickými vědci srv. navazující vyostřenou polemiku: HÜBL, Milan: Nejsou fakta jako fakta. In: *Tamtéž*, č. 5, s. 308 n.; LAKATOŠ, Michal – BYSTRINA, Ivan: K vystoupení Milana Hübla na stránkách Právníka. In: *Tamtéž*, č. 6, s. 368–375.

44 Záhy vydaný sborník z konference obsahoval referáty i diskusní příspěvky: KLIMEŠ, Miloš – KRÁL, Václav – ZACHOVÁL, Marcel (ed.): *Otázky národní a demokratické revoluce v ČSR: Sborník příspěvků přednesených na konferenci Historického ústavu ČSAV 28.–30. IV. 1955 v Liblicích*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1955. K podrobné analýze diskuse na konferenci

a dvojici právních vědců Ivanem Bystřinou a Michalem Lakatošem. Zatímco Kaláb ve sporu o charakter československé revoluce prezentoval přístup, jímž prosazoval pružnější zacházení se závaznými teoretickými koncepty a předjímal pozdější pokusy o nové promýšlení teorie na základě československých reálií, zmínění právní teoretici hájili rigidnější a schematictější pojetí teorie socialistické revoluce a socialistického státu, jenž na základě této revoluce vzniká. Zřetelný byl zejména vzájemný rozpor mezi pokusem vytvořit nové teoretické schéma na základě československé zkušenosti a snahou vysvětlit československý vývoj pomocí platných teoretických konceptů považovaných za univerzální nástroj pro analýzu vzniku socialistického státu.

V následujících letech se objevila celá řada textů zabývajících se různými aspekty výstavby a fungování socialistického státu. Autoři vystupující v diskusi publikovali také několik knižních monografií o lidové demokracii jako státním zřízení.⁴⁵ Na stránkách časopisů další příspěvky rozpracovávaly argumenty, jež zazněly ve sporu o socialistickou revoluci a socialistický stát.⁴⁶ Socialistická státověda se stala svébytnou oblastí výzkumu, který se zabýval rozličnými aspekty fungování lidové demokracie jako státního zřízení, jež vzešlo z revolučních přeměn politického a ekonomického systému.⁴⁷ V březnu 1959 pak Ústav státu a práva ČSAV uspořádal konferenci „K marxisticko-leninskému pojetí státu“,

srv. SOMMER, Vítězslav: *Angažované dějepisectví: Stranická historiografie mezi stalinismem a reformním komunismem, 1950–1970*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy – Nakladatelství Lidové noviny 2011, s. 238–245.

- 45 BYSTRINA, Ivan: *Lidová demokracie*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1957; HOUŠKA, Jiří – KÁRA, Karel: *Otázky lidové demokracie*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1955; LAKATOŠ, Michal: *Otázky lidové demokracie v Československu*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1957.

- 46 BYSTRINA, Ivan: Proti dogmatickému výkladu vzniku lidově demokratického zřízení v Československu. In: *Nová mysl*, roč. 11, č. 2 (1957), s. 147–157; FOUSTKA, Radim: K otázce vzniku československé lidové demokracie. In: *Tamtéž*, č. 3, s. 271–277; HOUŠKA, Jiří – KÁRA, Karel: Poznámky k několika filosofickým otázkám teorie sociální revoluce. In: *Tamtéž*, č. 9, s. 846–860; KALÁB, Miloš: Proti ekonomismu v určování charakteru naší národní a demokratické revoluce. In: *Tamtéž*, roč. 12, č. 2 (1958), s. 122–136; DVOŘÁK, Alois: Příspěvek k otázce přerůstání národní a demokratické revoluce v socialistickou v Československu. In: *Filozofický časopis*, roč. 4, č. 1 (1956), s. 82–110; BYSTRINA, Ivan: K některým otázkám na okraj diskuse o lidové demokracii. In: *Tamtéž*, č. 2, s. 214–239; FOUSTKA, Radim N.: K diskusi o naší lidové demokracii. In: *Tamtéž*, roč. 5, č. 1 (1957), s. 106–114; HOUŠKA, Jiří – KÁRA, Karel: Určení lidově demokratické revoluce jako sociální revoluce buržoasního a socialistického typu. In: *Tamtéž*, č. 5, s. 736–760.

- 47 Srv. např. BYSTRINA, Ivan – LAKATOŠ, Michal: Hospodářsko-organizační činnost našeho lidově demokratického státu. In: *Právník*, roč. 95, č. 1 (1956), s. 4–20; FOUSTKA, Radim N.: K otázce politických norem v socialistickém státě. In: *Tamtéž*, č. 2, s. 97–112; LAKATOŠ, Michal: K otázce politických norem v socialistickém státě. In: *Tamtéž*, č. 7, s. 643–647; FOUSTKA, Radim N.: O podstatě státu a jeho funkcích. In: *Tamtéž*, roč. 97, č. 9 (1958), s. 779–801; BOGUSZAK, J. – JIČÍNSKÝ, Z.: K úloze a charakteru našeho socialistického státu. In: *Nová mysl*, roč. 13, č. 3 (1959), s. 289–304; MLYNÁŘ, Zdeněk: Stát v soustavě socialistické demokracie. In: *Tamtéž*, č. 10, s. 1071–1087; KOUCKÝ, V.: Proti revizionistickým teoriím o státu a jeho úloze ve výstavbě socialismu. In: *Otázky míru a socialismu*, roč. 2, č. 2 (1959), s. 26–33.

na níž hlavní příspěvky přednesli přední zástupci československé právní vědy Vladimír Procházka a Radim Foustka.⁴⁸ Problematika socialistického státu, jeho vzniku a funkcí se stala jedním z ústředních témat československých společenských věd ve druhé polovině padesátých let. Právní vědci se výrazně podíleli na formování interdisciplinárního pole socialistické státovědy, kterou lze bez velké nadsázky označit za jeden z klíčových společenskovědních projektů zapojených do procesu dokončování výstavby socialismu. Za dozvuk této rozsáhlé polemiky lze považovat příspěvky, které zazněly v dubnu 1961 na konferenci o „teoretických problémech výstavby socialismu a komunismu“, jejíž jeden celý blok byl věnován problematice socialistické revoluce a celé konferenční jednání podrobně zkoumalo otázky dalšího rozvoje socialistického státu.⁴⁹

Ačkoliv byla počáteční debata o socialistické revoluci značně teoretická až scholastická, její rozvinutí ve formě socialistické státovědy mělo již mnohem praktičtější souvislosti. Otázky socialistického státu totiž nebyly pouze námětem abstraktních úvah teoretiků, ale úzce souvisely s praxí socialistického vládnutí. Výsadní postavení státu v úvahách právních a politických vědců či filozofů vypovídá mnohé o pojetí socialismu, které se v Československu etablovalo v průběhu padesátých let. Socialistický stát byl klíčovým výsledkem revolučního procesu a hlavním nástrojem pro spravování a další rozvíjení komunistického politického projektu. Stal se zhmotněním socialistických přeměn a nositelem klíčových „řídících funkcí“ ve vztahu ke společnosti. Další rozvoj socialismu byl primárně v rukou socialistického státu a jeho aparátu.

Etatistické chápání socialismu se velmi zřetelně projevilo během kampaně proti marxistickému revizionismu, která vyvrcholila na sklonku padesátých let.⁵⁰ Jednou z jejích významných složek byla kritika takzvaného jugoslávského revizionismu, především jugoslávské koncepce decentralizovaného a samosprávného socialismu. Podle právního teoretika Eduarda Kučery se v jugoslávském případě jednalo o projev marxistického revizionismu, který se současně stal oficiální státní ideologií. Někdejší stalinský dogmatismus byl prý v Jugoslávii nahrazen „živelností“ a buržoazními hodnotami. Ustavil se samosprávný systém, který vyloučil socialistický stát ze skupiny rozhodujících politických a ekonomických aktérů, neboť spolupráci mezi státními podniky nahradila kapitalistická soutěž

48 PROCHÁZKA, Vladimír: K marxisticko-leninskému pojetí státu. In: *Právník*, roč. 98, č. 7 (1959), s. 577–614; FOUSTKA, Radim N.: K marxisticko-leninskému pojetí státu. In: *Tamtéž*, s. 614–627. Zpráva z konference viz Vědecká konference Ústavu práva ČSAV o marxisticko-leninském pojetí státu. In: *Tamtéž*, s. 670–690. Dále srv. MÚA AV ČR, f. Ústav státu a práva ČSAV, k. 21, sign. 22, inv. č. 163, Vědecká konference „K marxisticko-leninskému pojetí státu“.

49 Viz HOUSKA, Jiří (ed.): *Základní teoretické otázky výstavby socialismu a komunismu ve světle výsledků společenských věd: Materiály konference o teoretických problémech výstavby socialismu a komunismu konané v Liblicích v dnech 26. až 29. dubna 1961*. Praha, Nakladatelství ČSAV 1962.

50 Srv. KOPEČEK, Michal: *Hledání ztraceného smyslu revoluce: Zrod a počátky marxistického revizionismu ve střední Evropě 1953–1960*. Praha, Argo 2009.

samosprávně řízených firem. Státní a stranické orgány tím ztratily schopnost kontrolovat hospodářství a koordinovaná výstavba socialismu byla takřka zne-možněna, protože převážily místní zájmy, spekulace a „subjektivismus“. Dle Kučery byla jugoslávská teorie státu založena na beztřídní perspektivě decentralizace a programově popírala „vedoucí roli“ komunistické strany, centrální plánování a obecně centralizované řízení státu, jež bylo podmínkou další socialistické kultivace společnosti. Projekt sociální rovnosti a blahobytu se tak stal zcela nerealizovatelným. V Kučerově analýze se jugoslávský socialismus jevil jako anarchistický projekt, jelikož stát rezignoval na svou vůdčí úlohu. Výsledkem byla anarchie, chaos a všeobecná ekonomická stagnace.⁵¹ Na příkladu kritiky jugoslávského modelu socialismu lze ilustrovat význam státu a jeho aparátu pro dobové pojetí socialistického vládnutí. Útok na instituci samosprávy proběhl ve jménu silného a přísně centralizovaného státu, jenž racionálně a plánovitě řídí výstavbu socialismu.

Výsledkem několikaletého teoretického promýšlení socialistické revoluce a z ní vznikajícího státního zřízení bylo pojetí státu, které jej zobrazovalo jako realizovanou vůli lidu a klíčový subjekt budování socialismu. Akademická diskuse právních teoretiků a dalších společenských vědců otevřela zásadní otázku možnosti modifikace marxisticko-leninské teorie, současně však potvrdila etatické představy komunistických vůdců o centralizovaném socialistickém státu jako hybateli dalších socialistických přeměn v Československu.

Právní vědci a příprava socialistické ústavy

Badatelé v oblasti státu a práva se nevěnovali pouze teoretickým diskusím, zahrahovali také do praktického utváření mechanismů socialistického vládnutí. Expertní činnost právní vědy, jejíž první projevy byly zřetelné již v práci Kabinetu mezinárodního práva ČSAV, získala na významu v souvislosti s vytvářením systému socialistického práva, jehož klíčovou právní normou byla československá ústava z roku 1960. Diskuse o státu, revoluci a lidové demokracii vytvořila platformu pro vyjasnění teoretických aspektů socialistického zřízení, jež se nacházelo ve finální fázi svého vytváření. Příprava nové ústavy byla procesem formulování normativního dokumentu, který měl již konkrétně definovat základy socialistické státnosti. Ústava měla symbolicky ukončit budování socialismu a současně stanovit základní pravidla utváření mocenských vztahů v socialismu.

Právní vědci spojení s Akademií věd hráli při přípravě takzvané socialistické ústavy významnou roli jako experti, kteří formulovali jednotlivé části základního zákona socialistického Československa. Pro tyto účely byla ustavena zvláštní

51 Srv. KUČERA, Eduard: *K soudobému revizionismu: K praxi a teorii soudobého jugoslávského revizionismu*. Praha, Čs. společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí 1960; TÝŽ: *K praxi a teorii soudobého jugoslávského revizionismu v oblasti státu*. In: *Právník*, roč. 98, č. 8 (1959), s. 789–818.

komise, která měla podrobně rozpracovat podklady pro finální verzi dokumentu. Poprvé se sešla 25. listopadu 1959, kdy bylo vytvořeno pět pracovních skupin zabývajících se jednotlivými aspekty nového ústavního pořádku.⁵² Prvním krokem bylo formulování „politických zásad“ socialistické ústavy a vypracování „politických tezí“ k tematickým okruhům v jednotlivých pracovních skupinách.⁵³ Kromě podkladů ke slovenským národním orgánům byly všechny teze hotovy do konce roku 1959. Od ledna 1960 bylo možné v komisi projednávat jednotlivé dílčí materiály. Cílem bylo formulovat finální podobu „tezí“ nové ústavy a do poloviny března 1960 je postoupit Ústřednímu výboru KSČ.⁵⁴ Dochované záznamy ze schůzí naznačují, že budoucí první zákon republiky byl v komisi podrobně projednáván a precizován.⁵⁵ Návrhy jednotlivých částí socialistické ústavy byly připraveny během druhé poloviny února a začátku března 1960.⁵⁶ Kromě znění dokumentu komise vypracovala také rozsáhlý průvodní text, který vysvětloval zásady socialistické ústavnosti.⁵⁷ Vytváření finální podoby návrhu trvalo do konce března a v dubnu byl k dispozici oficiální návrh ústavy jako podklad k jednání ÚV KSČ.⁵⁸

Vznik finální verze ústavy však byl o něco komplikovanější. Návrh vypracovaný expertním týmem byl předložen občanům k takzvané všenárodní diskusi. Záměrem bylo shromáždit připomínky k textu a současně demonstrovat demokratičnost procesu formulování základních pravidel vládnutí v socialistickém státě. Diskuse o ústavě měla být ukázkou přímé participace občanů na zásadním politickém aktu. Veřejnost zde vystupovala jako vlivný aktér, který právním expertům a vrcholným politikům poskytuje zpětnou vazbu ve formě připomínek a námětů vycházejících

52 MÚA AV ČR, f. Ústav státu a práva ČSAV, k. 23, sign. 31, inv. č. 178, Ústava (příprava), Odborná vyjádření a připomínky 1959–1960, Usnesení z I. schůze komise pro vypracování socialistické Ústavy Československé republiky, konané dne 25. listopadu 1959. Složení komise bylo následující: Jaroslav Krofta, Hubert Balík, Zdeněk Jičínský, Pavel Levit, Jan Moural, Pavel Peška, Viktor Knapp, Peter Colotka, Stanislav Matoušek, Vladimír Procházka, Kováčik, Ladislav Novák, Jan Bartuška, Ota Šik, Ivan Bystřina.

53 Pět pracovních skupin zpracovávalo tato témata: 1) systematika ústavy, základní ustanovení ústavy, prezident republiky, vláda, úloha společenských organizací; 2) Národní shromáždění, národní výbory; 3) občanská práva a povinnosti, soud a prokuratura; 4) hospodářské zřízení; 5) slovenské národní orgány. (Srv. *tamtéž*.)

54 *Tamtéž*, Ústava (příprava), Odborná vyjádření a připomínky, 1960, Zápis z 2. schůze komise pro vypracování socialistické ústavy ČSR, konané 3. a 8. ledna 1960.

55 Srv. *tamtéž*, Zápis z 2. schůze komise pro vypracování socialistické ústavy ČSR, konané 3. a 8. ledna 1960; Zápis ze 4. schůze komise pro vypracování socialistické ústavy ČSR, která se konala v pátek 5. února 1960; Zápis z 5. schůze komise pro vypracování socialistické ústavy ČSR, konané dne 9. února 1960.

56 *Tamtéž*, Ústava (příprava), Odborná vyjádření a připomínky, 1960, Návrhy jednotlivých částí ústavy předložené pracovními skupinami.

57 *Tamtéž*, k. 24, sign. 31, inv. č. 178, Odborná vyjádření a připomínky, 1960, Průvodní zpráva z 8. března 1960.

58 *Tamtéž*, Odborná vyjádření a připomínky 1960, Návrh Ústavy Československé republiky, podklad k jednání pléna Ústředního výboru Komunistické strany Československa ve dnech 7. a 8. dubna 1960, duben 1960.

ze zkušenosti každodenního života ve společnosti budující socialismus. Dopisy, rezoluce a prohlášení jednotlivců i rozličných kolektivů, které docházely na adresu „ústředních orgánů a institucí“, shromažďovalo oddělení stranických orgánů ÚV KSČ a vytvářelo z nich informační bulletiny. Ty byly strukturovány podle jednotlivých částí ústavy a otiskovaly citace z obdržených komentářů s uvedením jména a profese autora diskusního příspěvku (například „soudruh Šišťík, topič z Bratislavy“) či s označením kolektivu, který formuloval danou připomínku (například „důchodci z Lipníku nad Bečvou“ nebo „komunisté z vesnické organizace Otmič, okres Hořovice“).⁵⁹

Cílem této studie není analýza požadavků „zdola“. Již letmý pohled na shromážděné ohlasy však ukazuje, že se mnohdy jednalo o velmi konkrétní návrhy včetně přesných formulací textu či připomínek k užité terminologii. Experti vytvářející finální text dokumentu pak předložené informační bulletiny skutečně brali v úvahu, diskutovali o nich a na jejich základě prováděli zásahy do návrhu ústavy. „Všenárodní diskuse“ však nepochybně sloužila také jako rituál socialistické demokracie, jehož výsledkem měla být demonstrace lidové podpory projektu socialistického státu. Cílem kampaně rozhodně nebylo shromáždit projevy nespokojenosti či dát prostor k veřejnému vyslovení nesouhlasu. Obsah bulletinů naznačuje, že do těchto materiálů, na jejichž základě experti přebírali podněty z „všenárodní diskuse“, byly zařazeny ohlasy a připomínky „angažovaných“ občanů, kteří se hodlali aktivně podílet na budování socialismu.⁶⁰ Jednalo se o velmi konkrétní poznámky k textu budoucí ústavy. Účastníci diskuse často navrhovali změny ve znění jednotlivých hlav dokumentu, případně zmiňovali možná doplnění a vyjasnění. Ohlasy ve „všenárodní diskusi“ však nezpochybňovaly celkové vyznění dokumentu, například ústavní zakotvení socialistického charakteru republiky, a rozhodně neobsahovaly kritiku, kterou by bylo možné považovat za výrazně politicky subverzivní, nebo přímo antisocialistickou.

Rovněž sami právní experti nepovažovali připomínkování návrhu ústavy za akci, která by umožnila, aby hlas lidu převážil nad zájmy stranických elit a představami expertních kruhů. Diskuse na jedné z květnových schůzí „skupiny pro redakční úpravy návrhu ústavy“ například vyústila do konstatování, že „nesmí vzniknout dojem, jako by se proti návrhu stranou předloženém (*sic*) zdvihla vlna připomínek“, a že „důležité je vidět masový souhlas“.⁶¹ Autoři textu ústavy nechápali angažované občany jako rovnoprávné spolutvůrce dokumentu, jak mohla naznačovat probíhající „všenárodní diskuse“. Byli ochotni diskutovat a případně akceptovat konkrétní připomínky „zdola“, nikoliv však narušit dominanci expertního diskurzu o socialistickém právu nebo připustit širší společenskou participaci

59 *Tamtéž*, Odborná vyjádření a připomínky (Materiály č. 1–4), Informační bulletiny, Všenárodní diskuse k návrhu nové ústavy ČSR, květen a červen 1960.

60 Nepřekvapí tak, že bulletiny otiskovaly také připomínky konkrétních funkcionářů působících na různých pozicích v armádě, stranickém aparátu apod. Jeden z bulletinů např. cituje návrhy, které zaslal „soudruh Arnošt Kolman z Prahy“.

61 *Tamtéž*, Odborná vyjádření a připomínky (Materiály č. 13–17), Záznam o průběhu schůze skupiny pro redakční úpravy návrhu ústavy, 24.5.1960.

v procesu tvorby základní právní normy Československa. Rovněž organizátoři této akce z řad Ústředního výboru KSČ chápali její smysl zcela jednoznačně. Předběžná zpráva z počátku června 1960, která pro politbyro ÚV KSČ shrnovala průběh diskuse, měla především potvrdit očekávání stranického vedení, pracovníků aparátu a zainteresovaných právních expertů. Konstatovalo se v ní, že diskuse probíhá naplno a bylo shromážděno značné množství reakcí občanů a kolektivů, celkem takřka sedm tisíc ohlasů a pět set konkrétních připomínek. Hlavním závěrem autorů zprávy bylo, že „naprosto převážná většina projevů vyjadřuje plný souhlas s návrhem nové ústavy“.⁶² Občané Československa podle nich jednoznačně vítali především zakotvení socialistického charakteru státu v předloženém dokumentu. Celou akci přitom interpretovali nejen jako důkaz souhlasu veřejnosti a jejího „hlubokého porozumění“ pro projekt socialistické ústavy, ale také jako projev starosti širokých vrstev obyvatelstva o co nejpresnější a nejúplnější znění zákona.

Předběžnou zprávu, a v podstatě celou „všenárodní diskusi“, je možné vykládat především jako prostředek sebepotvrzení a sebeujištění aktérů, kteří psali dokument, podle něž měl fungovat československý socialistický stát. Dle podoby informačních bulletinů lze soudit, že se současně jednalo o sběr námětů a poznatků, jakýsi shora řízený připomínkový proces vznikající zákonné normy. Oficiální příběh tvorby ústavy začínal rozhodnutím stranického vedení, pokračoval odbornou činností expertů a vrcholil mohutnou zpětnou vazbou od občanů, která určila konečné znění zákona. Z hlediska činnosti právní expertízy se pak tvorba ústavy odvíjela v následujících krocích: Nejprve stranické vedení utvořilo expertní tým a zadalo mu jasně formulovaný úkol – vytvoření nové ústavy. Poté vznikly pracovní skupiny, které začaly připravovat podkladové materiály k jednotlivým částem dokumentu. V detailních diskusích expertního týmu byl postupně zformulován návrh textu ústavy, který vedení KSČ předložilo veřejnosti. Poté byl projekt socialistické ústavy veřejně stvrzen „všenárodní diskusi“, která sloužila k organizovanému vyjádření souhlasu občanů a současně k soustředění konkrétních připomínek k návrhu. Nakonec expertní tým na základě materiálů shrnujících diskusi, které byly vypracovány v Ústředním výboru KSČ, finalizoval znění nové ústavy.

Proces tvorby československé socialistické ústavy tedy nelze chápat jako důkaz jednoznačného diktátu ve formě autoritativního prosazení představ stranického vedení o podobě textu ústavy a následné manipulace veřejnosti prostřednictvím inscenované diskuse o předloženém návrhu. Vznik ústavy je příkladem odlišného způsobu vládnutí. Stranické autority formulovaly požadavek, který realizovali experti z oblasti vědy o státu a právu. „Všenárodní diskusi“ pak byly splněny nároky socialistické demokracie na politickou participaci občanů. Projekt nové ústavy byl v očích jeho zadavatelů i tvůrců veřejně podpořen a schválen, a současně byly přitom shromážděny poznatky, které experti mohli považovat za relevantní a jež bylo možné využít při formulování finálního znění textu. Podoba účasti

62 *Tamtéž*, Odborná vyjádření a připomínky (Materiály č. 13–17), Předběžná zpráva o výsledcích diskuse a návrh na svolání ústavní komise ÚV KSČ a ÚV NF, 10.6.1960.

právních vědců v projektu nové ústavy tak může sloužit jako jeden z brzkých příkladů zavádění expertního vládnutí ve státněsocialistickém Československu a jako předznamenání rozsáhlého zapojení expertních struktur do tvorby stranické politiky v průběhu šedesátých let.

Závěrem

Na předcházejících stranách byla socialistická věda o státu a právu představena prostřednictvím tří sond zaměřených na její institucionální základnu, vytváření teoretických konceptů a expertní činnost právních vědců. Proces vzniku Ústavu státu a práva ČSAV odrážel různé přístupy k oboru během první poloviny padesátých let. Výzkum právních dějin se pohyboval mezi navázáním na tradiční obor české právní vědy a snahou o legitimizaci nového politického zřízení. V rámci vznikajících institucionálních struktur se však objevily také snahy o konceptualizaci socialistické státnosti i první náznaky expertízy, zejména v oblasti mezinárodního práva. Výsledkem institucionálních transformací bylo, že na konci padesátých let ve struktuře ČSAV existovala samostatná instituce zastřešující všechny důležité výzkumné aktivity oboru.

Druhá případová studie, věnovaná diskusi o „československé revoluci“ a lidové demokracii, dává nahlédnout do teoretického zázemí socialistické vědy o státu a právu. V několik let trvající polemice se jako zásadní ukázala otázka, nakolik je možné přizpůsobit marxisticko-leninskou teorii československým podmínkám a československé historické zkušenosti. Z diskuse také vyplynulo, že nejdůležitější formou socialistického vládnutí byl pro diskutující teoretiky socialistický stát jako institucionální výsledek revolučních proměn a nezpochybnitelný organizační rámec lidové demokracie. Jednalo se o první pokus teoreticky definovat politický a ekonomický systém, který vznikl v roce 1945 a prošel další proměnou po únoru 1948. Jednotlivé diskusní příspěvky odrážely míru teoretické reflexe prvních let socialistického vládnutí, ale byly také souborem představ o minulosti, současnosti a budoucnosti komunistického politického projektu. Současně tato polemika předznamenala vývoj teoretického myšlení v šedesátých letech, kdy se otázka československých specifik či „československé cesty k socialismu“ stala jedním z nejdůležitějších témat reformněkomunistického myšlení a politické praxe.

Pojednání o institucionálním vývoji a významné teoretické diskusi doplňuje sonda mapující expertní činnosti právních vědců. Socialistická ústava z roku 1960 byla nejen nejdůležitějším zákonem republiky, ale také mezníkem oddělujícím dvě vývojové fáze režimu – období budování socialismu a nadcházející éru jeho dalšího rozvoje do podoby komunistické společnosti. Současně definovala základní pravidla socialistické státnosti. Jak jsem již ukázal výše, dle etatistického pojetí socialismu se systém vládnutí v lidové demokracii opíral o socialistický stát spravovaný komunistickou stranou. Sepsání a přijetí nové ústavy dokončilo proces formování státního socialismu v Československu nejen na symbolické rovině. Právo bylo jedním z prostředků vládnutí a stvrzením existence socialistického státu tak končilo

první období socialistických proměn Československa. Pro éru poststalinismu byla příznačná klíčová role expertů v procesu vzniku tohoto důležitého dokumentu a tvorba ústavy je prvním významným příkladem využití expertního vědění pro potřeby socialistického vládnutí. Tento trend pak kulminoval nejen ustavením politicky důležitých expertních týmů v šedesátých letech, ale také v mocenské praxi takzvané normalizace, kdy se expertní vědění stalo neodmyslitelnou součástí řízení státu a společnosti.

Studie vznikla s podporou Grantové agentury ČR v rámci projektu P410/13/09541S „Univerzita Karlova a Československá akademie věd. Instituce vědy a vysokoškolské vzdělanosti v proměnách vědy a politiky v letech 1945–1968“.